

Muntognas magicas – barlots, baubuzis e bagiaunas striunadas

■ Il cudesch «Muntognas magicas», cumpari l'onn 2011 envida ad in'excursiun culturala variada tras il Grischun. La publicaziun mussa quant fascinants ch'ils raquints populars dal Grischun rumantsch en anc oz e co che sias tradiziuns unicas vegnan tgiradas cun grond entusiassem. «Muntognas magicas» – in cudesch ch'ha bler da porscher: ditgas, usits, recepts e preziosas linguistics rumantschas da nossas regiuns muntagnardas. Indesch auturas ed auturs giuven en sa laschads inspirar da ditgas da lur valladas nativas ed han scrit novas ditgas rumantschas. Cuschiniers che derivan da la Rumantschia han interpretà da nov recepts indigens. «Muntognas magicas» è ina coediziun da la chasa editura Südostschweiz Buchverlag e da la Lia Rumantscha. Il cudesch è biling, rumantsch e tudestg.

Sin via

Pensain nus a temps daditg passads, sche nus udin ditgas e paraulas, sche nus vesain u partecipain ad usits? Probablain. Ans imaginain nus il temp medieval fustg u temps anc pli vegls e stgirs, cur ch'ils abitants da nossas cuntradas enconuschevan ils nums dals spierts e da las dialas da mintga dutg e da mintga alp? Forsa. Pensain nus a noss buns ch'enconuschevan las strias per num e savevan ils nums funsils dals enclars, nua ch'ellas sautavan?

Sin via è l'entir'istorgia da l'umanitad che sa regiuvescha cuntinuadamain. Quest'istorgia consista da nundumbraivels eveniments. Intgins restan en memoria e vegnan dads vinavant ed influenzeschan uschia ils umans ed ils eveniments che suonan. Adina han decis ils umans sez da tge ch'ins duai relatar en l'avegnir; da tge incendis dals vitgs, da tge resultats da la perscrutaziun, da tge guerres da confessiun e da tge istorgias d'amur. Els han decis da tge ch'ins duai discurren en l'avegnir e tge che duai ir en emblidanza.

Questa varietad che sa splega en in spazi geografic relativamain pitschen ha per consequenza che las singulas cuminanzas linguistic-culturalas rumantschas en pitschnas. Tant pli impurtant èsi per questas cuminanzas ch'ellas dovrian lur lingua e vivian lur tradiziuns uschia ch'ellas pon vegnir dadas vinavant. Quest cudesch dat il pled ad umans giuven ed er a pli vegls che sa deditgeschan cun engaschament als usits da lur vischnanca, che cuschinan tenor recepts indigens, che raquintan paraulas e che scrivon novas ditgas.

Questa varietad che sa splega en in spazi geografic relativamain pitschen ha per consequenza che las singulas cuminanzas linguistic-culturalas rumantschas en pitschnas. Tant pli impurtant èsi per questas cuminanzas ch'ellas dovrian lur lingua e vivian lur tradiziuns uschia ch'ellas pon vegnir dadas vinavant. Quest cudesch dat il pled ad umans giuven ed er a pli vegls che sa deditgeschan cun engaschament als usits da lur vischnanca, che cuschinan tenor recepts indigens, che raquintan paraulas e che scrivon novas ditgas.

Questa varietad che sa splega en in spazi geografic relativamain pitschen ha per consequenza che las singulas cuminanzas linguistic-culturalas rumantschas en pitschnas. Tant pli impurtant èsi per questas cuminanzas ch'ellas dovrian lur lingua e vivian lur tradiziuns uschia ch'ellas pon vegnir dadas vinavant. Quest cudesch dat il pled ad umans giuven ed er a pli vegls che sa deditgeschan cun engaschament als usits da lur vischnanca, che cuschinan tenor recepts indigens, che raquintan paraulas e che scrivon novas ditgas.

Introducziun

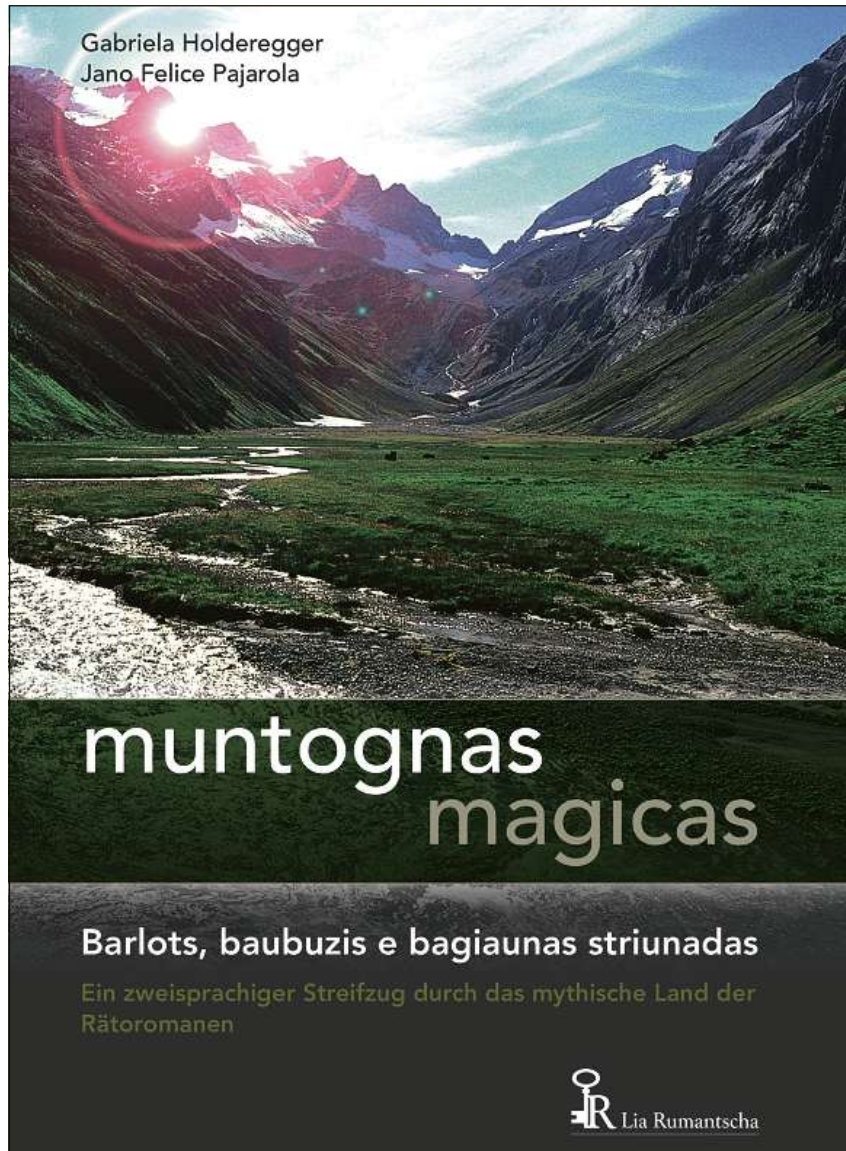
In cudesch cun paraulas, ditgas ed usits – quai tuna, manegiais Vus, da temps passads, da lectura plain pulvra? Nus spe-

rain da pudair cumprovar il cuntrari. Cun mussar ch'il Grischun rumantsch è ina cuntrada litterara e culturala multifara, ch'el posseda in grond stgazi da paraulas e ditgas veglias divertentas e spezialas ch'èn per part anc pauc enconuscentas e ch'el tgira sisum la Surselva fin giudim l'Engiadina numerus bels usits ch'i vala la paina da mantegnair.

En il cas ideal vules la publicaziun cuntanscher trais finamiras. D'ina vart duess ella dar a las lecturas ed als lecturs in'invista en dus munds litterars fascinants: quel da las paraulas e ditgas da la Crestomazia e d'altres funtaunas veglias e quel da las ditgas modernas scrittas da giuvnas auturas e giuven auturs rumantschs aposta per questa publicaziun. Da l'autra vart vules ella preschentar al public ina schelta dals numerus usits che vegnan anc pratigads oz en il Grischun rumantsch, e quai cun laschar vegnir a pled las acturas ed ils acturs. Uschia èn naschids purtrets oravant tut da giuvnas e giuven che dattan perditga da las numerus tradiziuns vividas en las vischnancas rumantschas. Ina terza finamira – igl è ina sort d'experiment – è da far ina punt tranter il mund rumantsch e quel tudestg. Il cudesch è biling, ma el na cuntegna betg sco usità ina translaziun parallela, mabain tscherts texts en rumantsch ed auters en tudestg. Tut las personas interessadas da lingua tudestga e rumantscha duain uschia avair access al cuntegn dal cudesch.

Quai che concerna la tscherna da las ditgas e paraulas avain nus decis da publitgar unicamain texts cun ina funtauna rumantscha. Quests texts idiomatics avain nus alura transponì en rumantsch grischun per als render accessibels a tut las lecturas ed ils lecturs rumantschs. Naturalmain ch'ins vegn er a cunfins tschertgond funtaunas rumantschas: en l'Engiadin'Ota per exempel datti strusch pli ditgas originalas en puter. Motivs per questa mancanza da texts originals en l'idiom èn tranter auter il svilup turistic, il regress da l'agricultura e l'emigraziun dals indigens. Ni ils contacts cun numerus personas dal fatg ni la tschertga en bibliotecas n'han purtà il success giavischà. Sfgliand en veglias collezziuns da gasettas avain nus alura tuttina anc chattà in, dus texts originals rumantschs; els èn uss cuntegnids en il chapitel «Engiadin'Ota», ensemen cun il raquint da las cullas da Segl – tar quel n'ans èsi restà nagut auter che da translatar el dal tudestg en rumantsch. Tut auter sa preschenta la situaziun en las ulteriuras regiuns dal Grischun rumantsch, betg il davos grazia a la Crestomazia da Caspar Decurtins. La publicaziun avain nus er vuli nizzegiar per render pli enconuscenta ad in vast public ina – naturalmain pitschna – part dal ritg fundus da ditgas e paraulas cuntegnidas en questa collezziun da texts rumantschs la pli voluminosa.

«Muntognas magicas» cumpiglia ultra dals elements numnads sura anc nu-

Frontispizi dal cudesch.

MAD

merus supplements: explicaziuns da plets interessants u spezialas che vegnan avant en las ditgas e paraulas, intervistas cun expertas ed experts, tips per excursiuns en ils lieus d'acziun ed en mintga chapitel recepts tradiziunals adattads da cuschiniers rumantschs levamain al temp dad oz. Accompagnads vegnan ils texts da numerus fotografias or da las valladas rumantschas.

Las singulas parts dal cudesch

Usits
Las contribuziuns davart usits ed isanzas foccuseschan sin usits che vegnan pratigads anc oz e che sa distinguan tras in'atgnadad ch'ins na charta betg en auters lieus. A pled vegnan cunzunt giuven actures che tgiran vinavant questa tradiziun, magari cun adattar ils cuntegns, uschia ils protagonists da la Dertgira nauscha a Mustér, da la Processiun da Lumbrein, da la stgargiada dal Crap da Flem, dal gieu da mazza-cula a Masein, da las scuas liadas dals mats d'Andeer, da las Mintinadas da Riom/Paronz, dal Di da san Gian a Zuoz, dal Bal da la schocca cotschna ad Ardez e da l'Hom Strom a Scuol.

Ditgas/paraulas

Or dal ritg stgazi da ditgas e paraulas rumantschas han ils auturs selezziunà per «Muntognas magicas» 26 texts enconuscents e main enconuscents. Exempels furman: «La dunna sper il dutg», «La platta da Caschlè», «L'alp devastada», «Hans Nar», «Las violas da Faller», «La signura da Morteratsch» e «Co ch'il diavel ha inventà il vinars».

Ditgas modernas

Ils auturs ed editurs han gudagnà dus auturs ospitants e nov auturas ospitantes da scriver aposta per l'ediziun «Muntognas magicas» ditgas modernas, laschond a lur auturas ed auturs cumplaina libertad. Cooperà han Arno Camenisch cun «Il Grep digl Ochli», Silvana Derungs cun «Igl um dalla buola», Sina-Mara-Merta Hassler cun «Igl spiert d'Anaros», Madlaina Semadeni cun «Barlot sin l'Alp Durnàn», Gianna Sonder cun «La flour da Mateias», Chatrina Josty cun «Il mi-

steri en il Lai da Palpuogna», Chatrina Waldegg cun «La merlotscha da l'Alp Pra Miezz», Flurina e Curdin Urech-Bazzell cun «Las impromischiuns», Fadrina Hofmann Estrada cun «Il misteri da la Pradella» ed Anetta Zini cun «La fluor magica».

Intervistas curtas

Cun Hubert Giger han ils auturs discutà davart la persecuziun da las strias en Surselva, cun Antoinette Quinter davart l'alp en la ditga, cun Edith Trepp-Crotogini davart il raquintar paraulas, cun Ursula Brunold-Bigler davart las figuras femininas en la paraula, cun Kurt Derungs davart ils mitus da l'aua e lur transposiziun en la tradiziun cristiana e cun Clà Riatsch davart ils motivs da la ditga en la litteratura rumantscha.

Explicaziun da plets

Sin lur girs tras il mund da ditgas e paraulas èn ils auturs adina puspè fruntads sin plets e modas da dir la muntada dals quals igl ha vali la paina d'approfondar cun agid dal Dicziunari Rumantsch Grischun. Uschia vegnan ils lecturs a savair dapli davart expressiuns sco «il dischariel», «il barlot», «las violas», «il ventatsch» u davart ils differents nums dal diavel.

Tips per turas ed excursiuns

Tgi na visitass betg gugent in u l'auter lieu ch'è collià cun in usit u ina ditga – er cun las modernas – da «Muntognas magicas»? Propostas da rutas èn cuntegnidas en mintga chapitel dal cudesch, per exempel tar la Platta dil Barlot a Caschlè sper Sedrun, tar il Lag da Laus aut sur Pardomat, tar la Platta Pussenta tranter Falera e Schluein, tar ils tschintg lais da la Val Schons, tar las «violas» en la Val Faller, enturn il Lej da Segl ed en la Val Mora en Val Müstair.

Recepts

Ils recepts da cuschinar derivan dals suandants cuschiniers rumantschs: Andreas Baselgia (schuppa cremusa d'urticlas d'alp), Valerian Poltera (ravieuls cun paia tosta), Claudio Filli (bizochels cun nuschnignas e chastagnins), Manuel Rei-

chenbach (piz-spatla dal bov pargialà en biera), Benedikt Joos (ris en latg cun cumpot da primblas e da cudogns) ed Arno Sgier (crema grischuna cun izuns frestgs preparada en il vaider da conser-var).

Prova da text:

La stria da Casti (ditga tradiziunala)
In giuven da Maton aveva la spusa giu Casti, nua ch'el gieva savens a tramegl. Mintga giada, cura ch'el turnava ensi, scheva la spusa ch'el possia puspè vegnir sin quella e quella saira. Ma sin ina tscherta saira n'avev ella mai ditg da vegnir. Il giuven ha pensà ch'insatge na saja forsà betg en urden, ed è i precis quella saira giu tar ella.

La chasa era tut serrada si, barcuns e fanestras, tut serrà, mo en stiva ha el udi insatge a baterlar. Sia spusa scheva gist a la mamma: «Damaun ara mes spus si Maton, e sche jau pudess far ch'i na creschiss nagut en quest er, sche faschess jau quai.» «Quai sas ti bain far», ha la mamma ditg. «Damaun ta midas ti en ina mieur e vas orasi. Cur ch'el bitta ora l'emprim pugn sem, emprovas da tschiffar l'emprim graun che croda sin la terra.»

Cur ch'il spus ha udì quai, è el partì. La damaun ha el arà quest er. Ma avant che semnar, ha el mess in crap sisum il satg. E gist en quel mument ch'el va cun il maun en il satg per bittar ora l'emprim pugn, ha el vis la mieur. Enstagl da bittar ora il graun, ha el bittà il crap e sturni la mieur. Curt suenter è vegnida la nova si da Casti che sia spusa saja morta.

Ils auturs

Gabriela Holderegger (1976) lavura dapi il 1996 sco translatura tar la Lia Rumantscha a Cuira. Ella è creschida si a Schluein e viva oz cun sia famiglia a Cazas. La mamma da trais uffants è maridada cun...

... Jano Felice Pajarola (1973). Sco schurnalist scriva el dapi il 1997 per l'ediziun grischuna da la gasetta «Die Südostschweiz»; dapi il 2001 è el là responsabel sco redactor per las regiuns Surselva e Grischun Central.

Structura dal cudesch

Il cudesch è structurà en quatter parts regionalas:

Surselva, part superiura (p. 17–41)
Surselva, part inferiura (p. 42–75)
Sutselva (p. 77–112)
Surmeir (p. 113–154)
Engiadina, part superiura (p. 155–186)
Engiadina, part inferiura (p. 188–222)

Mintga part cumpiglia ils suandants cuntegns:

Usit (tudestg)
Ditga/paraula (rg/tudestg)
Ditga moderna (idiom ni rg)
Intervista curta (tudestg)
Explicaziun da plets (tudestg)
Tip per turas ed excursiuns (tudestg)
Recept (rg, versiun tudestga online)

La preschentaziun:

Gabriela Holderegger, Jano Felice Pajarola. Muntognas magicas. Barlots, baubuzis e bagiaunas striunadas. Ein zweisprachiger Streifzug durch das mythische Land der Rätoromanen. Cuira 2011.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=2079
www.chatta.ch

Il portal www.muntognasmagicas.ch porscha material accompagnant tar la publicaziun.

MAD